

„Korrekt parasztok” emigrációban
 Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai.
 Hofer Tamás (szerk. bev.) Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2001.

Hofer Tamás, aki szerkesztője a tanulmánykötetnek s a tizennyolc tanulmányból éppen kilencnek társszerzője is, úgy mutatja be az írásokat, hogy „Mindegyik falusi társadalmakról szól, túlnyomó többségében egyes községekben, helyszíni gyűjtőmunkával megfigyelt intézményekről, viselkedési mintákról. Az írások létrejötté, az alapjukat adó terepmunkák időpontja több mint ötven évet fog át, az immár befejeződött 20. században. Mindegyik írás – elnagyoltan szólva – még az ipari forradalom, a városiasodás, a szocializmus által kevésbé fölforgatott, maga hagyománya szerint élő falukat mutat be. A kötet egésze, mai szemünkkel nézve, *a régi falusi társadalomról* szól.”¹ (Kiemelés az eredetiben)

A kötet Fél Edit (1910–1988) sokoldalú munkásságának nem kívánja keresztmetszetét adni: noha „a régi falusi társadalomról” írt értekezései életművének jellegadó részét képezik, megítéléséhez hozzá tartozik azonban, hogy nem a teljességét. Más tudományos tevékenységéről, mint pl. „Fél Edit gyűjtőútjai”, Hofer Tamásnak egy korábbi, 1993-ban megjelent gyűjteményes kötetében olvashattunk egy tanulságos cikket (Hofer 1993). A terepmunkával folytatott paraszti társadalomkutatás mellett – különböző nevek alatt, mint ahogy korábban Fél Edit egyetemi kollégiumát nevezete: az „etnoszociológia”, majd később a „társadalomnéprajz”, végül a „saját kultúrájában kutató etnológus” (1982) – tevékenységében mindvégig jelen volt a muzeológusi munka. Az életmű esztétikumához mindkét értelmében véve hozzá tartozik – mintegy tudományos mondanivalója mögött meghúzódó utópiája realitásának bizonyítékait mentendő – a pusztuló világ, a régi falu teljes életét dokumentáló adatok, tárgyak önfeláldozó, szolgálatszerű gyűjtése, konzerválása, gyűjteménybe rendezése és a széles közönségnek való bemutatása. A kívülálló számára aligha válik el az előzőektől – gondolhatnánk – az etnológus asszony „szívügye”, a népművészet gondozása, amely mégis beleütközött a politikai propaganda számunkra kiporciózott didaktikai céljaiba. Az 1958-as brüsszeli világkiállításon aranyérmert nyert *Magyar népművészet – „emigrációban”* az *Ungarische Bauernkunst* – című kötet (Hofer Tamás és K. Csilléry Klára közreműködésével) a kifelé, Nyugat felé történő, hírverésre alkalmas magyar szellemi termékek exportjával, de a megjelenés késleltetésével, vagy akár megakadályozásával – Hofer Tamás kifejezésével: „emigrációba” kényszerítésével, mint jelenség, modellt teremtett (Bevezetés: 10). A *Bauernkunst*, mély cenzori aggodalmak mellett, majd csak 1969-ben, az angol, német és a francia nyelvű második kiadásával együtt jelent meg magyarul (Bevezetés: 16–17). Munkásságát emellett végigkísérte a hímzések és a viseletek kutatása, Fél Edit tolmácsolásában: a „kifelé és befelé megnyilvánuló (kifelé elválasztó, befelé összekötő)” jelenségek, a 20. századi parasztság „lefordítható” társadalmi jelbeszédének megfej-

¹ Hofer Tamás: *Bevezetés. Fél Edit és a magyar falusi társadalmak kutatása*. 9. (a továbbiakban: *Bevezetés*)

tése – ahogy a martosiak mondták: „engem Komáromban is megismernek, mert martosi ruhában megyek”.² A hetvenes évekig, míg divatja volt, nem idegenkedett hímzés-mintakönyv készítésétől sem, mint amilyen a több kiadást megért *Hímzés-minták Baranyából és Bács megyéből* című, hogy azután 1975-ben a matyó hímzésen keresztül a paraszti műveltség őсібől – történetivé tételéhez, a népművészet korszakolásához szóljon hozzá (Fél – Hofer 1975). Ahogy ezekben az alkotásaiban, majd az átányi monográfiában is, az a tudományos mentalitás ölt testet, amelynek érdeklődése előterében a változó és elmúló társas ember áll. Így semmi sem esik tudománya határán kívül, ami erre az emberre vonatkozik. Nem keveset kellett ezért foglalkoznia a tudományágak közé emelt falakkal, ahogy ő fogalmazott: „az előttünk járóktól emelt tisztes palánkok szétfeszégetésével” (Fél 2001a: 327).

Egy ilyen humán program azonban könnyen elveszti saját belső gondolati tartását, ha elméleti gerincét nem gondolják folyamatosan. Ha minden szöveggyűjteményen keressük a válogató szerkesztő keze nyomát, e kötet szövegeiben Hofer Tamás negyedrészt való jelenléte ezt még indokolhatóbbá teszi. Hofer Tamás közismert elméleti vénáját feltételezhetnénk a válogatás elvontabb összhangjában, sőt az egyes részterületekről – család, nagycsalád, nemzetség; az életút fordulópontja; helyi társadalmak, kapcsolatok hálózata – kiválasztott cikkeknek az elméleti kérdések felé vezető gondolatmenetében is. Ezzel szemben, úgy vélem, Hofer Tamásra inkább jellemzően, mint Fél Edittel közös munkájuk bemutatásakor, a vitában a nyilvánosság előtt annyiszor, szószólóként szinte félreáll, mintha egy harmadik személy gondolatait közvetítené, és inkább dokumentátori, értelmező szerepet vállal. Így tesz Hofer *A paraszti életforma változása* című fejezetben, míg az *Összegző írásokban* végképp előre engedi Fél Editet, hogy a világháborús tragédiák utáni újrakezdés során kialakított saját, egyéni tudományos programját, *A Magyar Népkutatás Kézikönyvében* 1948-ban megjelent nevezetes tanulmányt, *A magyar népi társadalom életének kutatását* szólaltassa meg újra, majd pedig a Párizsban 1982-ben elmondott, felszabadult hangvétellű esszét, *A saját kultúrájában kutató etnológust*. A felszabadultságon, és ami kevésbé feltűnő, az átányi vizsgálat egyszerű, minden teoretikus görcsösségtől megszabadult kutatói öntudatán érezhető, hogy megtörtént az, ami 1961–62-ben még elképzelhetetlen volt, a monográfia három kötetben Nyugaton megjelent már és sikert aratott – Hofer Tamás mesebeli képével: szárnyas lovon nekivágtak, s átkeltek az üveghegyen (Bevezetés: 18).

Függetlenül attól, hogy hogyan tudnánk megkülönböztetni Fél Edit „etnológiai tényeitől” a mi történeti vagy társadalomtörténeti tényeinket, az „összegző”, vagy ebben az esetben inkább programadó írások közül *A magyar népi társadalom életének kutatása* című tanulmányt emelem ki, amelyet a Néptudományi Intézet kézikönyvébe írt 1948-ban. Rövid címével *A magyar népi társadalom* a magyar társadalomtudomány egyik legigényesebb, de mindenképp a legteljesebben megvalósított kutatási koncepciója. Sokféle oka lehet azonban annak, hogy – mint a kötet bevezetésében Hofer Tamás mondja – „Fél Edit erről a füzetéről nem szívesen beszélt”. Az egyik ok az lehet, hogy maga Hofer Tamás sem szívesen időzik a tudománypoli-

² A magyar népi társadalom életének kutatása, 349. (Fél 2001a)

tikának ebben az akaratuk ellenére először, de nem utoljára látómezejébe került szférájában. Mégsem ezért mentegeti Fél Edit írását. Úgy véli, 1948-as párizsi útja előtt kissé kiérleletlenül adta ki a szöveget a kezéből, s „az 1948 őszén tartott Etnoszociológiai (sic!) előadásain szélesebb, tovább-gondolt képet rajzolt föl a »társadalomnéprajzról«, mint a füzetben” (Bevezetés: 15. – és a 10. lábjegyzet – az előadás kéziratai talán az egyelőre hozzáférhetetlen hagyatékból vannak?). *A magyar népi társadalom* a politika célpontjává a Néprajzi Társaság 1949. június 22-i ülésén – mondhatnám – Ortutay Gyula *Kis magyar néprajz*-i Rajk-perében vált, ami azután a programban kifejtett kutatási irány sorsát tekintve sem maradt következmények nélkül. Írásakor, 1948-ban, Fél Edit nem sejtette, hogy egy év múlva, az alkotmányreform után már törvényesen is, „népi demokráciában” fog élni, amelyben tartósan az övétől merőben különböző, totalitárius népfogalom válik hivatalos és kötelező normává. A társadalmi szemléletű, tudományos néprajz korábban, a háború előtt, akár rokon hangnak is tűnhetett a dinamikus falukutatás változást sürgető szavával, mely utóbbihoz, mint „szegedi fiataalt”, Ortutayt Gyulát is számították. Ekkor, 1949 nyarán, amikor Ortutay a néprajzi társulati közgyűlésen társulati elnökként (egyben az iskolák államosítása után frissen újraválasztott vallás- és közoktatásügyi miniszterként), a „paraszttársadalom” felszámolásának eldöntött politikai akaratával háta mögött fellépett,³ Fél Edit füzetének minden mondata provokáció volt. Időrendileg képtelen helyzet, de ha – mint sok jel utal rá – Ortutay mindennek ellenére menteni kívánta szakmáját az özönvíztől, a nagyerejű szakmai szövegtől még hátbatámadva is érezhette magát. Ilyenkor nincsen tudományos hang, amely ne csengene disszonánsan, akár Hajnal István Fél Edit szövegében is respektált gondolatai, akár, mindjárt az első mondatában Fél Editnek a „társadalomtudománytól” elkülönülő etnológia mellett hitet tevő határozott hangja: „Akkor, amikor a népi társadalomról beszélünk, nem társadalomtudományi, hanem etnológiai tények vizsgálatát, megismerését tűzzük ki maguk elé.” Nehezen dinamizálható a folytatás is: „Ezek az etnológiai tények nem foglalkozási, nem életformák, hanem belülről organizált struktúrák. E struktúrák ősi, »hagyományosak«, generációkon át épülnek, alakulnak; ezekbe születik bele az egyén, akit körülfojnak, alakítanak, hogy azután az is benne élve kifelé hatva alakítsa azokat.” A lassú észjárású tudomány és társadalmi szerveződésének évszázados összefüggései használhatatlanok voltak a „forradalmár” hadiiparosító diktatúra számára, amely a falun éhező, vagy a városokba özönlő „három millió koldusra” mutogatott. A felülről sugallt irányba terelt, egy zászló alatt menetelő „tömeg” ideálja mellett szinte fölforgatónak számítottak Fél Edit azon példái, amelyekben az élet minden területéről, egyedi helyzetekben, individuális megoldásokat talált, s amelyek ráadásul a tönnies-i társadalom-közösség típusokban nem szervezett, „organizált”, hanem szerves, „organikus”, hagyományos struktúrákban, „népi közösségben” szerveződtek meg: „A népi közösség számos apróbb-nagyobb társulási csoportból áll – tehát nem egyforma, egységes, arányosan tagolt valami. Az egyes ember pedig nem közvetlenül tartozik a

3 Vö.: Ortutay 1949; lásd még Kósa 1989: 246.

társadalom valamely osztályához, hanem mint valamely közösség tagja kapcsolódik ahhoz.” (Fél 2001a: 324)

A programok, *per se*, nem arra valók, hogy megvalósítsák őket, hanem arra, hogy cselekvésre mozgósítsanak. Ez a lélektani momentum azonban csak valódi programoknál érvényesül. Az átányi kutatás – véleményem szerint – Fél Edit meg nem valósított programjának megvalósult tette. *A magyar népi társadalomban* Fél Edit megtalálta a lehetőséget arra, hogy a magyar néprajzkutatásnak elsősorban a századforduló óta elért eredményeivel, szociológiai fogalmi rendezőelvekkel, a jogtörténet, a történettudomány bevonásával fölvezolja az egésznek egy összefüggő részét, a faluban a család és a háztartás körül szerveződő világ jelenségeit. Ez kérdések sorát valóban kevésbé vizsgálja, a problematika szűkítése mégis inkább a terepmunkán felnőtt kutató korszerű és gyakorlatias előrelépése volt, semmint „visszalépés” a háború előtti irodalom (Ortutay) és „saját kutatói gyakorlatához képest” (Sárkány 2000: 54).

Fél Edit elképzelése egy olyan, „paradigmatikus”, fogalmilag akkoriban korszerűen elrendezett szerkezet volt, amelyben a kutatási szintek, vagy lépcsőfokok az élő értelmes emberig hitelesek voltak. Nem az egyenlőtlenségek újraértékelését vállalta, hanem együttélésük szervezeti műveltségként való megszólaltatását. *A magyar népi társadalomban*, 1948-ban, programként benne rejlik az, amit Hofer Tamás mond az átányi kutatásról, az a kutatási módszer, amely a műveltség nyilvános szélesebb csoportjaitól, majdnem az egész falut átfogó formáitól halad a mélyebb, intim szférák felé. Fél Edit kutatási menete és stílusa is, annak megfelelően, ahogy önmagát besorolta, elsősorban etnológiai, mégpedig abban a modern etnológiai értelemben, ahogy a kutatót kutatott „törzse” „be is avatja”, s végül el is hallgattathatja. Fél Edit családtagként vett részt szeretett házigazdája Orbán Ferenc siratásán, amit azonban nem tartott leírhatónak (Bevezetés: 22).

Akár van a kornak szelleme, akár nincs, Fél Edit írása számon tartott, eligazító biztatás volt azok számára, akik még két évtizedig a családban és háztartásban, a paraszti üzemformákban keresték a történeti demográfia és a társadalomtörténet-írás területén az angol családrekonstrukciós módszer elterjedése előtt, s azután is, romantikus háttére nélkül, a mikroszféra társadalmi szervezetének kulcsát. Paradox módon az 1950–60-as években kutatott átányi vizsgálat eredményei nem a jelen és a közelmúlt történetére voltak termékenyítő hatással, hanem inkább a korábbi állapotok, a 17–19. század rekonstrukciójára, míg az utóbbi évek magyar társadalomtörténeti összefoglalóiban éppen a 20. század második felében, Valuch Tibor könyvében jelenik meg a paraszttársadalom.

Az egyénekre közelítő koncepció beteljesülése a társadalmat kívülről közelítő trilógia: a falu társadalmát sok metszetben feltérképező „*Korrekt parasztok*” (*Proper Peasants* 1969), az átányi mindennapi műveltség enciklopédiája (németül: *Bäuerliche Denkweise* 1972; az egész szöveg magyarul: *Arányok és mértékek* 1997), az eszközök „arcképe” (*Geräte der Átányer* 1974) után a befejezetlen maradt negyedik, egyéni életrajzi kötettel a mű teljessé lett volna (Hofer 1993: 31, 35; Bevezetés: 24). Itteni bevezetőjében az utóbbiról Hofer Tamás úgy ír, hogy „Fél Edit asztalán szalaggal

átkötve maradtak ott az egyes személyekre, családokra vonatkozó szövegek.” (Bevezetés: 24). Az átányi életrajzi kötetben a sors átlépett ugyan, de egyetlen személy, a mezőkövesdi matyó szegényasszony, Gari Margit történetileg hihetetlen sokrétű műveltségének „monográfiája” mégis megjelent – franciára fordítva 1983-ban Párizsban (Fél – Hofer 1983), 460 oldalon, amiből itt is megjelent magyarul egy, a *Vigiliában* már régen olvasható morzsa (Fél 2001b).

* * *

Történeti szempontból kérdések sora merül föl Fél Edit kötetbeli megszólalásával kapcsolatban, mint ahogy már kezdettől fogva ez a szakma volt eredményeinek leghálásabb hazai befogadója, s gyűjtési útmutatóit is ide számítva, úgyszólván nincsen olyan munkája, amely valamilyen formában érdektelen lenne a történész számára. Korán és tudatosan választott, buktatói ellenére végigjárt tudósi pályája, ötven esztendő alatt, s az országterületen elszórt füzetnyi, cikkterjedelmű kismonográfiák, társadalomrajzok sora, s végül, de nem utoljára az Átányról készült mű, amelyeknek, ha nem is kényelmesen, de szellemi örökébe lehet lépni, s úgy tűnhet, „csak” történeti időben kell helyükre illeszteni őket. De vajon milyen időben?

Érdemes végigfutni a társadalomrajzok szempontjával Fél Edit „irodalmi munkásságán” (Serfőzőné Gémes 1993: 247–264), (lábjegyzetben hozva a kötetben helyet kapott írások teljes címét): a diplomamunkaként megírt német falu, Harta (1935); Dunapataj (1937); Martos⁴ először (1940); „Kocs 1936-ban” (1941); Martos másodszor (1942); majd Martosról⁵ még négy kiadás, máig tanulságos írás 1943–1944-ben; Marcelháza⁶ ugyancsak 1944; majd 14 év után, 1958-ban a bukovinai székelyek,⁷ (miközben tudjuk, hogy Fél Edit a „múzeumi akadozó csapatmunka helyett” 1951 óta egyedül, 1954-től Hofer Tamással kutatott már a Heves megyei Átányon); Tiszaigar⁸ (1959); végre 1961-ben az első, mindjárt 220 oldalas átányi értekezés *A gazdálkodás ágairól a Néprajzi Közleményekben*, s még egy *A parasztember szerszámairól*, az *Ethnographiában* (szintén 1961). Tehát 1961-ben van már egy sokszorosított, megvitatható átányi kézirat, amelyet (történészekkel: Balogh István, Szabad György, Szabó István, Wellmann Imre) meg lehet vitatni, *Egy monografikus néprajzi kutatás történelmi tanulságait* (265–296) le lehetett vonni; kiadását erre alkalmas időben el is lehetett gáncsolni. Míg Átányról jelentős részlettanulmányok sora látott napvilágot, a fentiekén kívül, mint pl. *A monografikus tárgygyűjtésről a Néprajzi Értesítőben* (1964 – 84 oldal), vagy a Hofer Tamás által a legrangosabbnak tartott, egy, az egészből kiemelt hatoldalas miniatűr *A magyar népzene tárában*, egy „igazi, nyomtatott, bekötött »könyvben«” megjelent *Siratás Átányon* (158–167) című tanulmány, 12 nagyszerű fényképpel (1966); az *Arányok és mértékek az átányi*

4 *A társaságban végzett munkák Martoson*. 179–198. (Jelen kötet tartalomjegyzékében – rosszul – 1941 szerepel megjelenési évként.)

5 *A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson*. 27–87.

6 *Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlatja. A marcelházi Rancsó Czibor család élete*. 88–108.

7 *Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményeiről*. 113–123.

8 *Fejezetek Tiszaigar társadalmának megismeréséhez*. 199–236.

gazdálkodásban és háztartásban először magyarul a *Néprajzi Közleményekben* (1967 – 170 oldal); valamint egy módszerében is példaszerű és szépen, tömören megírt kutatás eredménye *A kalotaszentkirályi kelengye* (1969) (136–157).

Visszatekintve sem érdektelen, hogyan, s mi lett az 1961-ben megvitatott, lektorált és kiadót megjárta magyar nyelvű Átány-kéziratból. Hofer Tamás azt írja: „Az 1961-ben visszakapott terjedelmes magyar kéziratból, végül, sok átírás, hozzáadás után három kötet lett, megjelenésük ideje: 1969, 1972, 1974. Mindegyik kötet mögött más ország, más intézmény, más döntéshozó személy állt.” Legelőször tehát a *Proper Peasants* jelent meg Chicago-ban (illetve a budapesti Corvina kiadásában) 1969-ben, az Átány-trilógia első és kulcsköteteként, amiből egy kerek kis dolgozat, a *Vasárnapi istentisztelet – az átányiak képe saját társadalmukról* jelent meg ebben a kötetben 2001-ben (256–261). Az 1997-ben megjelent *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*, a kibővített magyar *Denkweise...* sem tud mást tenni, mint ahol szükséges – éppen harminc esetben – jegyzetben hivatkozik az Átány társadalmáról írt kötetre, a *Proper Peasants*-re, amely bizony nem mindenki számára elérhető, és ez, a magyar *Denkweise...* kiadás a németben az „arányokat és mértékeket” bemutató 139 fénykép nélkül jelent meg.

És akkor már a saját időnkben járunk. Pedig emlékszem, hogy a beavatottak 1970 körül tudtak már a *Proper Peasants* megjelenéséről. Aki látta, esetleg kézbe is vehette valahol, különösen a soványabb behozatalú hatvanas évtizedben szokásos rítusok szerint, a ritka és fontos nyugati könyvek titkának birtokosa csendes öntudatával járkált, szemérmesen tekintve el mások pillanatnyi figyelmetlensége vagy tájékozatlansága fölött, amellyel a tengeren túli antropológiai eredmények napra kész követésétől elmaradtak. Folyosókon, könyvtári ruhatárban meg-megvillant a tekintélyes, az Akadémiai Kiadónál megszokott, tömzsi termetűnél elegánsabb, angolszász ívszabású kötet szép agyagszínű papírkötése. Csalódást is okozhatott később, hogy a *Viking Fund Publications in Anthropology* sorozat, aminek a *Proper Peasants* éppen a negyvenhatodik darabja volt, minden kötetének ilyen színe volt. A klaszszicizáló puritán címlap a New York-i *Wenner-Gren Foundation* érdekes emblémájával, belső oldalán a washingtoni Kongresszusi Könyvtár szakkatalógus-számával, egy távoli zavartalanul fejlődő világ tudományos nivóját garantálta. A kötet izgalmát még növelte csak a két magyaros nevű szerző. A külsőségeknél maradva, nem okozott csalódást a kinyitott könyv sem. Magyar piacra csupán bibliofil kiadványhoz engedélyezett, halványsárga matt, békebeli könnyű rongypapír, amit lámpafénynél is lehet olvasni; tökéletes nyomdaképpel, szedéssel és kétszínű grafikus nyomatokkal, amelyek egy töretlen, nagy múltú ipari kultúrára vallottak. Az ilyen műveket megszagolni sem volt szégyen. Nem is kísérelték meg a kiadók a fényképek szöveg közé nyomását, 65 jó kép, amelyek harminc évvel ezelőtt még világosak, élesek voltak, s nem cserélték fel bennük sem a képoldalt, sem a képaláírást, hiszen a belső címlapon olvasható, hogy a pesti Kossuth Nyomdában készültek.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Fél 2001a: A magyar népi társadalom életének kutatása. In: Hofer Tamás (szerk.) *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Pozsony 323-369.
- Fél 2001b: Margit és a halál. Beszélgetés életről, halálról, túlvilágról. In: Hofer Tamás (szerk.) *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Pozsony 168-176.
- Fél Edit - Hofer Tamás 1962: Egy monografikus néprajzi kutatás történelmi tanulságai. In: Fél 2001: 265-296.
- Fél, Edit - Hofer, Tamás 1969: *Proper Peasants. Traditional life in a Hungarian village*. New York-Budapest.
- Fél, Edit - Hofer, Tamás 1972: *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt. Eine ethnographische Untersuchung über das ungarische Dorf Átány*. Göttingen
- Fél, Edit - Hofer, Tamás 1974: *Geräte der Átányer Bauer*. Budapest-Koppenhagen
- Fél Edit - Hofer Tamás 1975: A matyó hímzés alakulása és a magyar népművészet stíluskorszakai. In: *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII-XIV*. 433-453.
- Fél, Edit - Hofer, Tamás 1983: *Margit Gari: Le vinaigre et le fiel. La vie d'une paysanne hongroise. Mémoires recueillis et présentés par*. Paris
- Hofer Tamás 1993: Fél Edit gyűjtőútjai. In: Fülemile Ágnes - Stefány Judit (szerk.) *Emlékezés Fél Editre*. Budapest, 27-37.
- Hofer Tamás 2001: Bevezetés. Fél Edit és a magyar falusi társadalmak kutatása. In: Hofer Tamás (szerk.) *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Pozsony 9-26.
- Kósa László 1989: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest.
- Ortutay Gyula 1949: A néprajztudomány elvi kérdései. *Ethnographia*, (LX) 1-24.
- Sárkány Mihály 2000: A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In: *Magyar néprajz VIII. Társadalomnéprajz*. Budapest, 29-66.
- Serfőzőné Gémes Magda 1993: Fél Edit irodalmi munkássága (1934-1991). In: Fülemile Ágnes - Stefány Judit (szerk.) *Emlékezés Fél Editre*. Budapest, 247-264. (Ez 1998-ig kiegészítve: Fél 2001: 401-402.)

Romanizáció modernizáció nélkül

Mariana Hausleitner: Die Rumänisierung der Bukowina:

Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Großrumäniens. 1918–1944.

[Bukovina romanizációja: Nagy-Románia nemzetállami igényének érvényesítése]

München (Oldenbourg) 2001.

„Romanizáció modernizáció nélkül” – egy összefoglaló fejezet alcímét idézve, így lehetne összegezni annak a politikának eredményét, amelyen keresztül az 1918 utáni román állam a Habsburg államtól átvett területeket nemzetállami keretbe integrálni szándékozott. Hausleitner a román nemzetállami modernizáció problémáját, eredetileg habilitációs dolgozatként megvédett munkájában, Bukovina esetében vizsgálja meg. Az 1918-ig osztrák közigazgatás alatt álló terület rendkívül érdekes eset, mert a nem-románok számaránya, összehasonlítva Erdéllyel vagy Besszarábiával, különösen magas volt. Az új politika bevezetése így Bukovinában széleskörű ellenállásra talált, ugyanakkor a problémák megoldásához hagyományosan pragmatikus módon közelítő nemzetiségi politikusok 1918 után nem kezdtek obstrukciós politikába, hanem az új hatalommal konstruktív módon hajlandók voltak a román parlament nyújtotta keretek között együttműködni (21).

A Trianon utáni új területekkel való gazdagodás kettős kihívást jelentett a román politika számára: egyszerre jelentkezett gazdasági, fejlesztési kérdésként, ahol a cél a nyugat-európai iparosodott társadalmakhoz való felzárkozás volt, másrészt a korábban különböző jogi normák alapján megszerveződő, eltérő gazdasági feltételekkel rendelkező, és a számos, nem-románok által is lakott terület integrációjának politikai céljaként. A szerző e „romanizáció” koncepciójának fejlődését és gyakorlati érvényesítését vizsgálja, ami például már a harmincas évek elejére tetemesen megnövelte a statisztikák által számolt román lakosok számarányát. Vizsgálja e politika módszereit és haszonélvezőit, arra is mindig rákérdezve, hogyan hatott e romanizáció modernizációs tekintetben, a végén feltéve a kérdést, vajon az 1941-es „etnikai tisztogatás” logikailag a kudarcot vallott romanizációs politika következménye-e.

A könyv hat fejezetből áll. Az elsőben a kérdésfelvetést vázolja (11–28), a másodikban Bukovina történetét tekinti át (29–82), bemutatva az osztrák uralom alatt elért társadalmi és gazdasági fejlődést, valamint az egyes etnikai csoportok – románok, ukránok, németek, zsidók – politikai szervezeteinek kialakulását. A következő három fejezet a terület Nagy-Romániába való bekebelezése utáni folyamatok három nagy szakaszát foglalja össze: a harmadik az 1918–1928 közötti időszakot (83–218), a negyedik az 1928 és 1940 közötti éveket (219–346), míg az ötödik az 1940-től 1944-ig terjedő szakaszt (347–426). A hatodik fejezet a háborús évek büntetteit dolgozza fel, valamint áttekinti Bukovina szerepét a román történelem nacionalista értékelésében (427–462). A szerző itt foglalja össze művét, a szerinte legfontosabb tényezők és fejlődési szálak összeállítását, eredményeit a modernizációelmélet és a nacionalizmus-kutatás perspektívájából is értékelve. A mű alapos levéltári kutatásokon alapul,

a román-, angol-, német- valamint francianyelvű szakirodalom széleskörű ismerete mellett (vö. irodalomjegyzék: 463–491). Stílusa világos és józan, sikerül egyforma távolságot tartania mindegyik, a vizsgálatokba bevont féltől. Nem moralizál, és miután a bemutatottak alapján megvonja e modernizáció negatív mérlegét, Ernest Gellner és más történészeknek a balkáni nacionalizmus veleszületett gonoszságáról vallott felfogása ellen érvel, azt vallva, hogy a különböző kultúrák békés együttélésének keretfeltételeit elsősorban pragmatikus megoldások által, stabil jogi, nem utolsó sorban, a mindennapi életben is garantált, jogegyenlőséget biztosító állami és közigazgatási keretben kell megteremteni.

Bukovina az 1774/75-ös oszmán–oroszl háború folyamán került Ausztriához, majd 1849 után Galícián belül autonóm státust kapott, 1861-ben pedig önálló koronatartomány lett. Az első világháborúig lakosságának többsége a mezőgazdaságból élt, de az egyes etnikai csoportok gazdálkodási hagyományai erősen különböztek. Az 1848-as reformok sok parasztot juttattak földhöz, a korábbi különbségek azonban még inkább konzerválódtak.

A következő évtizedek a földtulajdon koncentrációjához vezettek, a legnagyobb földtulajdonos továbbra is a görögkeleti vallásalap maradt, amely birtokait hosszúlejáratú bérletek formájában kezelte, azokat leginkább a biztos garanciát és legmagasabb bérleti díjat kínáló zsidó bérlőknek kiadva. A hagyományos bukovinai kézművesiparban a birodalom gazdasági integrációjának mélyülése (amit a 60-as években megkezdett vasútépítés segített elő), valamint a korábban fontos piacot jelentő Románia vámpolitikája, válságot idézett elő, amit a helyi gyáripár fejlődése csak lassan egyenlíthetett ki. Bukovina lakosságának összetétele rendkívül vegyes volt, az egyes nyelvi csoportok általában nem alkotottak egybefüggő tömböket. Az 1910-es statisztika szerint a népesség 38,4%-a rutén, 34,4%-a román, 21,2%-a pedig német nyelvű volt, a zsidók – az összlakosság 12,8%-a – főleg ez utóbbi csoporthoz tartoztak. Egyes nagyobb városokban az arányok ettől jelentősen eltérhettek, Csernowitz¹ lakossága ekkor pl. 48,8%-ban német nyelvű volt.

Az első világháború előtt az együttélés viszonylag békés volt. Ennek egyik oka a hagyományos, rendi struktúrákat megőrző politizálás, majd „proporc-demokrácia” volt, ami az ún. bukovinai kiegyezés után (1910) az egyes etnikai csoportoknak arányos képviseletet biztosított a bukovinai országgyűlésben. A társadalom csekély mértékű átpolitizáltsága, és az a tény, hogy a politika a földbirtokos arisztokrácia és a honoráciorok területe maradt, megakadályozta a tömegek mobilizálását, egyben kis körben egyeztetett pragmatikus megoldásokat biztosított.

A modernizáció századvégi megrekedése, a gazdasági stagnáció egyre komolyabb elosztási konfliktusokat teremtett. Különösen a (felső)oktatási rendszer nyújtotta karrierlehetőségek és az állami hivatalok stabil kereseti lehetőségei váltak mindinkább az éles verseny területeivé. Ilyen feltételek között az egyes etnikai csoportok saját nemzetiségi szervezeteket alapítottak, ami a korlátozott gazdasági lehetőségek közepette sok energiájukat kötötte le. Az ukránok, németek és zsidók szervezetei sokáig nyitottak voltak a többiekkel szemben és jelentős kulturális, sőt

¹ A szerző a földrajzi neveket általában osztrák változatukban használja, amit itt követek.

gazdasági aktivitást is fejtettek ki. A román nemzeti ideológia viszont kezdeti, liberális szakasz nélkül formálódott meg. Hordozói és aktivistái nem az osztrák kultúrához asszimilált nagybirtokosok, hanem azon elsőgenerációs értelmiségiek, a bukovinai társadalomban amúgy is marginális pozíciókat elfoglaló papok, tanítók és tanárok voltak, akik e társadalmi csoportnak a növekvő versenyben való veszélyeztettségét, az osztrák közigazgatás által sokáig biztosított előnyös pozíció elvesztését, – főleg az ukránokkal és a zsidókkal szemben – valamennyi nemzetiségi csoportra kivetítették. Mint állítólagosan „autochtón népesség”, a stabilitásra igyekvő, és ezért valamennyi fél kölcsönös egyenlősége mellett fellépő állammal szemben, „történeti” jogokat követeltek maguk számára. A parasztnak a csoporton belüli nagy többsége azonban, éppúgy, mint a román nagybirtokosság, egyelőre ignorálta őket. Ezzel szemben a formálódó, szociáldemokrata irányultságú és vegyes etnikai összetételű munkásmozgalom, melynek sorsát szintén nyomon követi a szerző, a korszakban nemzetiségek feletti alapon szerveződött.

Bukovinának Nagy-Romániához történő csatolása radikálisan megváltoztatta a nem-románok helyzetét. Jogaik engedménynek tűntek, a nemzeti-liberális kormány társadalmi marginalizációjukat szorgalmazta. Az állam szemében minden autonóm struktúra gyanús volt, így centralizációs politikája keretében még a nem etnikai alapon szerveződött munkásbiztosítókat is szétverte. Az iskolarendszer a tudatos romanizációs politika eszközévé vált, a nem-román tannyelvű iskolák száma gyorsan csökkent. Különösen erős nyomás nehezedett az ukránokra, akiket a politika ukránizált, nyelvüket felejtett románoknak tekintett. A nem-románok – a nyelvi bizonyítvány megkövetelése miatt – egyre inkább kiszorultak az iskolarendszerből és a közigazgatásból. Mivel ily módon biztosítva volt a helyi román értelmiség elhelyezkedése, a diákok – szemben Iasival és Bukaresttel – kisebb mértékben váltak a jobboldali radikalizmus bázisává.

1928-ban a Nemzeti Parasztpárt (Partidul National Taranesc) került hatalomra, amely hajlandó volt a kisebbségeknek az állami politikába történő integrálására, s bizonyos mozgásteret biztosított autonóm szervezeteiknek. A világgazdasági válság azonban leszűkítette a kormány lehetőségeit, szűkös anyagi keretei mellett nem volt mód a nemzetiségi iskolák hálózatának kiépítésére, a népbankok és szövetkezetek sorozatos csődje pedig tovább gyengítette a nemzetiségi szervezeteket. Az 1933-ban hatalomra kerülő Nemzeti-Liberális Párt (Partidul National-Liberal) régi politikáját folytatta: a kényszerasszimiláció programja keretében, 1938 után a kisebbségi szervezetek hivatalosan már csak a nemzeti egységsszervezeteken belül működhetnek. A kisebbségi szervezeteken belül is strukturális változásokra került sor. A háború utáni, tárgyalásos politikát képviselő politikusok és szervezeteik egyre inkább teret vesztek a radikális nézeteket valló és gyakran nemzetiszocialista irányultságú szervezeteket alapító fiatalabb nemzedékkel szemben. Az ukránok esetében az emigrációba távozott politikusok is ezt a trendet erősítették, míg a németeknél a német birodalmi szervek szintén a radikálisokat támogatták. A hagyományos kisebbségi szervezetek elavult, merev szervezeti struktúrái mellett, parlamenti politikusaik elszigeteltsége és ebből fakadó cselekvésképtelensége miatt, a nemzeti-

szocialisták a néptömegeket is mozgósító erőként léphettek fel, éppúgy, mint a Vasgárda a románok körében. A korszakban a bukovinai zsidók is külső vonatkoztatási keretben kezdtek el politizálni, a cionizmus befolyása ekkor nőtt meg erősen körükben. Veszélyeztetett helyzetüknek azonban csak a korszak végén kezdtek tudatára ébredni, a Goga-kormány antiszemita törvényeinek hatályba lépésekor. Mivel az új intézkedések mindig csak egyes csoportok ellen irányultak, széthullott a közös védekezés lehetősége. Az iskolák és a közigazgatás messzemenő romanizációja után a bukaresti politika a gazdaság romanizációját tartotta szem előtt, amit a törvényhozás nyújtotta eszköztárral ért el. Az elhelyezkedést kereső egyetemisták igényeinek kielégítésére azonban már nem volt annyi lehetőség, mint közvetlenül a háború után, ők így mindinkább a jobboldali szervezetekbe áramlottak.

Az 1940 és 1944 közötti években Bukovina egykori „multikulturalizmusa” véglegesen véget ért. A pusztítás első hullámát Bukovina északi részének 1940-es szovjet megszállása hozta, majd az 1941 júliusában visszatérő román katonai hatóságok a viszonyok új rendezésébe kezdtek. A szovjet hatóságok nem terveztek etnikai tisztogatást, azonban sok románt és zsidót deportáltak. Az első intézkedések a politikai tisztségek viselői ellen irányultak, a második üldözési hullám az osztályellenségekre fókuszált, akik között – mint „kapitalista” – sok zsidó volt. Mivel a harmadik szakasz politikájának indoklásaként akkoriban – de a mai román történetírásig is bezárólag – gyakran az az érv szolgált, hogy a zsidók kooperáltak a szovjet hatóságokkal, Hausleitner behatóan foglalkozik a zsidóknak a szovjet uralom alatti helyzetével és szerepével. A szerző arra az álláspontra jut, hogy a kevés helyi kommunista aktivista, ahogy más kisebbségnél is, csak másodrangú szerepet játszott, kulturális életük beígért fejlődése a gyorsan szovjetizáló kultúrpolitikának esett áldozatul.

A német kisebbség, a Német Birodalommal kötött egyezség miatt, bizonyos védelmet élvezett. 1941 őszén, a német hatóságok tervei alapján, nagy részüket Bukovinának mind az északi, mind pedig déli részéből kitelepítették. Bukovina visszafoglalása után a román állam részéről a kisebbségek – különösen a zsidók – addigi diszkriminációja helyébe a velük szembeni nyílt erőszak lépett. Gazdasági létesítményeiket kisajátították, a zsidó lakosságot Transznisztriába, illetve német lágerekbe deportálták.

A szerző tömör összefoglalásában: „A zsidó tulajdonnak a románoknak való, szakmai kompetenciát nélkülöző átadása meggyorsította a gazdasági szétesést, amit a háborús évek meg-megújuló rablási lehetőségei elfátyoloztak. »Romanizáció« címkéje alatt, e fázis első lépéseként, a zsidóknak az állam általi tömeges meggyilkolását és kifosztását tervezték. Ezután minden ukránt, lengyelt, örményt és egyéb [nemzetiségűt] el akartak üldözni Bukovinából. Viták csak arról voltak, hogy kié legyen a préda: a bukaresti minisztériumoké, vagy azoké, akik az üldözést a régióban lebonyolították.” (454)

Specifikus fejlődési körülményei miatt, a bukovinai román nacionalizmus a kezdetektől a többi népcsoport ellen irányult. Mindez a terület modernizációját, bár az egyéb okokból alacsony szintű maradt az osztrák birodalom más részeihez képest, ráadásul a 19. század végén le is lassult, 1918 előtt nem tarthatta fel. A nem románok

által létrehozott szervezetek az adott keretek között, a kulturális tevékenység mellett, részben a terület gazdasági modernizációját is elősegítették. 1918 után az állami intézkedések tudatosan a román kezdeményezések támogatását célozták. Növekvő mértékben akadályozták a kisebbségi szervezetek fejlődését, bár ezek saját forrásaik révén egyelőre még képesek voltak munkájuk folytatására. Elsorvadásuk a gazdasági válság idején indult meg, amikor a nem-románok között is megjelentek a többi csoport ellen irányuló, saját szociális problémáikat ez utóbbiak rovására író radikális programok. Ugyanebben az időszakban a román „nagypolitikában” is két modernizációs koncepció csapott össze: míg a bukaresti politikusok, egy összromán fejlesztési stratégia keretében, hajlandók voltak együttműködni akár a helyi zsidó vállalkozókkal is, míg a bukovinai nacionalisták a román projektek kizárólagos támogatását követelték az „idegen uralom” nyomai lerázásának programjával. Ez az alig differenciált koncepció nyilván nem nagyon volt alkalmas egy modern társadalom belső struktúráinak megragadására. A szerző elemzése alapján a román nacionalizmus az új helyzetben a román bürokrácia uralmi ideológiájává vált, és gyakran a gazdaságilag teljesítőképesebb nem-románok ellen irányult. Utóbbiaknak csak két lehetőségük maradt: az asszimiláció vagy a gazdasági ellehetetlenülés. A nacionalizmus ily módon „modernizációs eszközből modernizációs pótlássá” vált. (454) A könyvben bemutatott három időszakban a stagnáló gazdasági fejlődés, a beszűkülő szociális esélyek folyamányaként, valamennyi nemzetiségi csoport körében nőtt a radikális eszmék és mozgalmak befolyása. A versenytársak ellehetetlenítése, gazdasági létesítményeik elrablása – ez utóbbi esetben – ugyanakkor nem jelentette azok produktív használatát, hanem gazdasági stagnációhoz és visszaeséshez vezetett, – egy olyan devolúcióhoz, ami még a nemzetiségi viszonyokat is kiélezte.

Hausleitner művében e sajátos modernizációs program kudarcba fulladásának elemzése ugyanakkor a bukovinai román nacionalizmus, valamint a nem románok nemzeti tervezetei fejlődésének vizsgálatát, keletkezési és működési feltételeinek, kölcsönhatásainak rekonstrukcióját is jelenti. A típuskonstrukciók helyett, azok körütekintő nyomon követésére törekszik, egyebek mellett a magyarázó erővel felruházott „balkáni nacionalizmus” helyett a konkrét politikai keretfeltételek kidolgozására, ami lehetővé teszi a sikeres modernizációt – akár a most már csak lényegesen kevesebb nemzeti kisebbségektől lakott Romániában, de más fejlődő társadalomban is.

Írta: Juliane Brandt

Fábián-életrajz.

Fábián József (1761–1825) református esperes pályafutása.

Írta és szerkesztette Hudi József. Pápai Református Gyűjtemények, Pápa, 2002.

A kötet egy sokoldalú, ugyanakkor a vállalt hivatásait elszántan teljesítő embert mutat be, családi hátterével, beillesztve a korszak viszonyaiba. Mivel a bevezető Fábián József életét és a vonatkozó forrásokat tekinti át, a kiválasztott források – elsősorban Fábián József műveiből vett szemelvények, de a lelkészi, műfordítói, szerzői és kiadói tevékenységéről, valamint életkörülményeiről valló dokumentumközlések is – művelődés- és társadalomtörténeti tanulságokkal is szolgálnak. A sok szempontot figyelembe vevő, gondos válogatás, amely csak ízelítőt adhat a több ezer oldalas kézirat és nyomtatott hagyatékból, láthatóan széleskörű kutatómunkán alapul. Az egyes forrásközlések elején regesztaszerű összefoglalások és rövid bevezetők állnak, amelyek a lábjegyzetekben közölt szómagyarázatok és szövegbeli utalások megfejtései mellett, a tájékoztatást segítik (lásd 37). Fábián Józsefről nem maradt fenn portré, ezért a kötetet kortársai arcképei, valamint néhány általa fordított könyvből átvett rajz, továbbá kiadványai címlapjainak és képeinek másolatai illusztrálják.

A könyv elején a szerkesztő bemutatja Fábián József életét és munkásságát. Áttekintést ad a rá vonatkozó irodalomról (*Fábián József emlékezete* 7–8), összefoglalja az *életrajzi állomásokat* (9–11), külön bemutatja a *tudós prédikátort* (13–24), a folyóiratszerkesztőt és könyvkiadót (25–28), a tudományos ismeretterjesztőt (29–30), a családapát, aki tudományos munkája során jelentős adósságot halmozott fel, amit halála után idősebb fiai csak nehezen tudtak rendezni (31–35). Különösen érdekes a korabeli életviszonyok bemutatása, amint azt Hudi József beleszövi az életrajzi rekonstrukcióba. Nemes szülők gyermekeként, Fábián József a jogi pályát is választhatta volna, folytatva ezzel a Hont megyéből a 18. században Veszprémbe áttelepült családja stratégiáját, és követve a helyi nemesi elit hagyományos életformáját. Szülei őt azonban lelkészi pályára szánták és Debrecenbe küldték, ahol sikeresen elvégezte a teológiát, majd 1791–93 között Svájcban folytatta tanulmányait. A fiatal lelkész e helyeken természettudományos képzettségre is szert tett, ami deista világképébe problémamentesen belefért. Szerény keretek között valószínűleg maga is kutathatott: kísérleteket ismételt meg, amihez vörösberényi parókiáján külön szobát is berendezett. A lelkész ugyan jobban élt, mint a telkes jobbágy (14), de – miként a bemutatott díjlevélből kiderül – nem sokkal jobban. Ilyen körülmények között, a rábízott feladatokon túl, kezdi el írni népművelői, felvilágosító könyveit (*Természeti historia a' gyerekeknek*, Veszprém 1799; *Természeti tudomány a' köznépeknek*, u.o. 1803), majd egy borászati és egy szőlészeti kézikönyvet is lefordít, melyek országosan is elterjedtek (*A boroknak természetéről, készítésekről és eltartásokról való értekezés*, u.o. 1803; *Visgálódó és oktató értekezés a szőlő-mívelésről*, u.o. 1813–14). A háttérben a babonák elleni küzdelem áll, a gazdasági viszonyok javításának kívánalma, a hatékonyabb mezőgazdasági módszerek terjesztése. Egy Columella-fordításon keresz-

tül kortársainak a paraszti (és általában a fizikai) munkával és a mezőgazdasággal szembeni lenéző viszonyán (79) is változtatni próbál (Pest 1819). A lelkeszi munka inspirálására folyóiratot alapít, ami a drága és gyakran hozzáférhetetlen külföldi művek helyett, magyar nyelvű segédeszközként kíván a kollegák kezébe adni, lehetőséget nyújtva egyben tevékenységük mibenlétének megtárgyalására is. A *Prédikátori Tárbáz* (1805–1808) prédikációkat, tervezeteket, imádságokat, de értekezéseket, hivatalos híreket, és életrajzokat is közöl. A tévesen prédikációgyűjteménynek vélt *Tár* ekként az első magyarországi protestáns teológiai folyóirat is (25–26). Tíz évvel később Látzai Szabó Józseffel még egyszer indít egy ilyen vállalkozást: a Pesten megjelenő, hasonló profilú *Lelki Pásztori Tárbáz* (1818) azonban csak négy számot ért meg. Ezen túl, a gyermekek számára, természettudományos és gazdasági tankönyveket is tervezett, amelyek azonban – az egyházi grémiumok negatív véleménye miatt – kéziratban maradtak. Fábián e szerteágazó közvetítő, ismeretterjesztő és publikációs munkáját – „4000 kéziratot és nyomtatott oldalnyi írást és műfordítást hagyott hátra, s közel 2500 folyóiratoldal őrizi keze nyomát” (36) –, ahogy a rövid életrajz következtetni engedi, egy baráti és kollegiális hálózaton belül, de messzemenően magányszorgalomból folytatta, aminek költségeit és gazdasági kockázatát egyedül viselte.

A válogatásban bemutatott források ízelítőt adnak Fábián József műveiből, az általa művelt műfajokból a természettudományos, gyermekeknek, illetve felnőtteknek szánt tankönyvtől a mezőgazdasági kézikönyvön át, egészen a teológiai folyóiratig. A felvilágosító és népművelő lelkesz módszertani fejtegetései, konkrét témákat tárgyaló magyarázatai, szűkös, és általa javítani kívánt életviszonyokra, művelődésbeli adottságokra, illetve a kortársak szokásaiban és mentalitásában fennálló kihívásokra és késztetésekre engednek következtetni. Ugyanakkor a válogatásban e korabeli műveltség egyes jellemző műfajait is megtaláljuk. Hudi József szerint „Fábián József élete és működése – jelentőségénél fogva – monografikus feldolgozást igényel” (34), amihez e forrásválogatás lehet az első lépés.

Írta: *Juliane Brandt*

„Érdekeltség és érdektelenség”

gazdaságtörténeti alapfogalmak és alapkérdések Tomka Bélától

Tomka Béla: *Érdek és érdektelenség.*

A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon 1892-1913.

/Vállalkozástörténeti tanulmányok 1./

Multiplex Media-Debrecen U. P., Debrecen, 1999.

Kevesen művelnek ma Magyarországon gazdaságtörténetet, s még kevesebben teszik ezt a nemzetközi szakirodalom ismeretében, annak eredményeivel lépést tartva. Bátran mondhatjuk ugyanakkor, korábban sem tartozott a legkutatottabb témák közé hazánkban a gazdaságtörténet, ráadásul az 1945 után született írások rendszerint erősen magukon viselték a marxi-lenini ideológia jegyeit. Nemcsak megválaszolandó kérdések vannak tehát a magyar gazdaságtörténet kutatói előtt, hanem már megválaszolt(nak vélt) kérdések újravizsgálata is rájuk vár.

Tomka Béla egy ilyen (alap)kérdést választott vizsgálatá tárgyául: a bankszféra és ipari szektor kapcsolatát. Írását ugyanakkor nemcsak mint gazdaságtörténeti szakmunkát kell recenzálnunk, hanem mivel egyetemi tankönyvként jelent meg, tankönyvi minőségében is értékelnünk kell.

A könyv *Bevezetéséből* kiderül, hogy a nemzetközi szakirodalom alapján bank-ipar kapcsolat vizsgálata két kérdés körül csoportosul: 1. milyen szerepet töltek be a bankok az iparosodásban, gazdasági növekedésben; 2. mennyiben volt hierarchikus a kapcsolat bankok és iparvállalatok között. Az eddigi válaszok szerint 1. (Alexander Gerschenkron elmélete) bizonyos esetekben, a később iparosodó és közepesen fejlett/elmaradott régiókban (lásd Közép-Európa) a bankok fontos szerepet játszottak az iparosodás folyamatában, itt a bankok feladatkörébe nem csak a hagyományos banki funkciók tartoztak bele (univerzális bankok – klasszikus példa Németország); 2. (Rudolf Hilferding elmélete) a bankok a tőkés fejlődés előrehaladtával (minden országban) mind jelentősebb befolyásra tettek szert az iparvállalatokban, mivel azok a növekvő tőkeigény miatt egyre inkább rá voltak utalva a banki hosszúlejáratú hitelekre. A hosszúlejáratú konstrukciók pedig arra készítették a bankokat, hogy ellenőrizzék hitelfelvevőjük működését, s ezzel kezdetét vette a banki és az ipari tőke összefonódása, ahol a banké lett az irányító szerep (finánc-tőke-koncepció).

Tomka arra vállalkozik, hogy nyomón kövesse, „milyen kapcsolat alakult ki a századforduló Magyarországon a bankok és az iparvállalatok között. Amennyire lehetőségünk engedi, igyekszünk a már említett két szempontot egyaránt érvényesíteni dolgozatunkban: mind a bankuralom problematikáját, mind pedig a bankok növekedésben betöltött szerepét vizsgálni kívánjuk.” (18.) A két elmélet tehát csak a – nemzetközi szakirodalomban is vissza-visszatérő – szempontokat adja meg, s nem konkrétan Gerschenkron és Hilferding elméletének Magyarországra vonatkozó teszteléséről szól a könyv. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy bár

részletesen bemutatja a szerző Gerschenkron elméletét, az ismertetésből kimaradtak Gerschenkron Magyarországról vallott nézetei. (Magyarországot ugyanis a kelet-európai mintába illesztette be Gerschenkron, vagyis itt szerinte nem a bankok, hanem az állam játszotta a legnagyobb szerepet a növekedésben.)¹ A banktörténész Tomka Béla számára a bankok magyar növekedésben játszott szerepe önmagában a kérdés, s nem a magyar növekedés eredete.

A két elmélet korántsem új keletű, a hilferdinginél több mint 50 évvel fiatalabb gerschenkroni elmélet is 40 éves ma már.² A vizsgálat időszerűsége ugyanakkor megkérdőjelezhetetlen, egyrészt mert a nemzetközi kutatásokat még a 1990-es években is orientálták ezek a szempontok (2.1. *A nemzetközi szakirodalom*), másrészt a magyar gazdaságtörténet jelentős lemaradásában máig adós a témához kapcsolódó alap kutatások nagy részével (2.2. *A hazai kutatások fontosabb jellemzői*). A bank-ipar kapcsolat kutatásában elért nemzetközi és hazai eredmények áttekintése mellett a szerző rámutat a módszertani és definíciós kérdések kutatásbefolyásoló szerepére is.

Saját vizsgálatának bemutatását célok és eszközök számbavételével kezdi el (2.3. *Kutatási célok. A felhasznált forrásokról*). Tomka kutatásának lehetséges eredményeit behatárolják a magyar gazdaságtörténet jelenlegi adottságai, számos bank és iparvállalat üzletvitelének szisztematikus vizsgálata adhatna általános érvényű elemzést a bank-ipar kapcsolatról - ez kétségtelen. Ezek hiányában a szerző a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (PMKB) vizsgálatából indult ki. A PMKB esettanulmányának értéke szintén egyértelmű, hiszen a kor (egyik) legnagyobb bankjáról van szó, amely a vizsgált időszakban végig növekedett, a korabeli szakmunkák, statisztikák nagy ipari érdekkört tulajdonítottak neki, s a kutatás szempontjából döntő fontosságú jó forrásadottságokkal is bír. Bár a PMKB-on kívül más bankokról, sőt az iparvállalatok³ oldaláról nézve is tesz megfigyeléseket a könyv, az eredmények jelentős része a PMKB-hoz kapcsolódik. A címben megadott időkeret is a PMKB vizsgálatának mintaéveihez (1892, 1896, 1901, 1906, 1910, 1913) igazodik.⁴ A mintaévek mellett a fejezetben a kutatás szempontjait, könyvészeti és levéltári forrásait is részletesen ismerteti a szerző. A könyv külön értéke, az üzleti mérleg forrásként való kezelésén túl, hogy bevezeti az olvasót a mérlegek forráskritikai elemzésébe is. A belső és a nyilvános mérlegek összevetése alapján Tomka itt-ott felfedi a mérlegkészítés, mérlegkozmetikázás lehetőségeit, s az egyes mérlegtételek lehetséges tartalmát. A kezdő gazdaságtörténészek, egyetemi hallgatók, s talán az érdeklődő laikus olvasók is külön hálásak lettek volna, ha a mérlegek „rejtélyes” fogalmait, s talán még néhány

1 „[Magyarországon] a bankok tevékenysége egészében inadekvátnak bizonyult, és a századforduló körül a magyar kormány erőteljes iparosítási politikába kezdett.” (Gerschenkron: *A gazdasági elmaradottság - történelmi távlatból*. Budapest, 1984, 55.)

2 Hilferding finánc-tőke tézisének az 1950-es években adták ki magyarul, eredetileg 1910-ben jelent meg. Gerschenkron elmaradottság elméletét 1984-ben publikálták Magyarországon, az eredeti tanulmány 1962-ben jelent meg.

3 A kutatás másik megszorítása, hogy csak ipari részvénytársaságokra terjed ki.

4 Ezek alapján felmerülhet a kérdés, vajon miért nem szerepelteti a szerző az alcímben a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot?

fontosabb gazdasági fogalmat⁵ egy függelékben külön is összefoglalt volna a szerző.⁶ A történészhallgatók számára egyébként szakmailag így is nagyon tanulságos és tanulmányozásra érdemes a forrásokról, kutatási szempontok végigvezetéséről, fogalmak tisztázásáról beszámoló fejezet.

A magyarországi bank-ipar kapcsolat vizsgálatának keretét a magyar bankrendszer fejlődésének, sajátosságainak áttekintésével teremti meg Tomka, benne részletesen kitérve a PMKB történetére (3. *A hazai bankrendszer fejlődése és a bank-ipar kapcsolat a 19. század végéig. A magyarországi bankrendszer és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank a vizsgált korszakban*). A magyar banktörténetről korábban könyvet⁷ is publikált szerző korszakokra bontva (1840–1866, 1866–1873, 1873–1895, 1895–1913) mutatja be a magyar hitelélet kiépülését, nemzetközi kapcsolatait, a nemzeti bank sajátosságait, s a magyar gazdaság korabeli állapotát. Az olvasó megismerkedhet a pénzügyintézetek aktív (hitelformák) és passzív (betétek) üzletágának fogalmával, a bankok fiókhálózatának kiépítési folyamatával, ipari részvénytársaságok alapításában való részvételük változásával.

Bár 1873 előtt is volt rá példa, hogy egy bank a hagyományos banki üzletkörön túl merészkedve ipari részvénytársaság alapításában vett részt (pl. Angol-Magyar Bank, Angol-Osztrák Bank), a bank-ipar kapcsolat jellemzően az 1890-es évek elejétől, közepétől vált élénkebbé, amikor a bankok újra beszálltak az alapítási üzletekbe (második Gründerzeit). Ezért lett tehát a századforduló a vizsgálat tárgya (4. *A bank-ipar kapcsolat főbb formái a századfordulón*). A két szektor kapcsolatát Tomka három szempont mentén elemzi: 1. hitelkapcsolatok (rövidlejáratú hitelek); 2. alapítási és értékpapír-kibocsátási üzletek (hosszúlejáratú hitelek, vállalkozó bank); 3. intézményes összefonódás (tulajdonosi, személyi összeköttetés) – a vizsgálat centrumát továbbra is a PMKB esettanulmánya képezi.

A finánció koncepció szerint a bankuralom kialakulásához bank és iparvállalat közötti mind szorosabb hitelkapcsolat vezetett, eszerint már a rövidlejáratú hitelek (váltó, folyószámla, előleg) vizsgálata során intenzív kapcsolatot kellene találni a bankok és egyes iparvállalatok között. A PMKB esete azt mutatja, a bank üzletmenetében az ipari hitelezés növekvő szerepű volt ugyan a vizsgált időszakban, de végig alárendelt maradt a többi ügyfélkörrel szemben. A bank ipari üzletköre jellemzően középvállalatokból került ki, a leginkább tőkeigényes nagyvállalatok láthatóan önfinanszírozásra törekedtek, s igyekeztek megszabadulni hiteleiktől. A PMKB-nál megfigyelt váltótárca kozmetikázás pedig a bank azon szándékáról tanúskodik, hogy igyekezett minél likvidebbnek, mobilabbnak mutatkozni a külső szemlélők (betétesek, partnerek) előtt.

Az alapítási üzletek vizsgálata sem erősítette meg a bank aktív ipari részvételét. A kibocsátási üzletek amúgy sem magas hányadában az ipari emisszió korántsem volt domináns. Bár a politika a hazai ipar támogatására szólította fel a bankokat

5 Pl.: placírozás, blakírozás, pénzügyi hányados, váltóleszámítolás stb.

6 Amit megtett a szerző például *A magyarországi pénzügyintézetek rövid története 1836–1947* című, 2000-ben már második kiadásban is megjelent munkájában.

7 Tomka Béla: *A magyarországi pénzügyintézetek rövid története 1836–1947*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1996. Második kiadás. Budapest, Aula Kiadó, 2000.

(1890: XIII. XIV. tc.), s retorikájukban esetenként bankvezérek is fejet hajtottak ezen akarat előtt (Lánczy szavai a *Honi Iparban* 1904. dec. 15.), a számok mást mutatnak: a PMKB 1895–1913 között 25 ipari alapításban – ebből is csak 9 esetben jött létre új részvénytársaság – vett részt, miközben az ipari részvénytársaságok száma 249-ről 966-ra nőtt. (112.) Részvénytársaság-alapítás, egy cég részvénytársasággá alakítása, alaptőke-emelés vagy részvényvásárlás kapcsán a PMKB tárcájába került értékpapírok rendszerint nem maradtak tartósan a bank tulajdonában, az effajta szerepvállalás nem is minden esetben volt a bank üzletpolitikájának része (lásd Danica Boszniai Ásványolaj és Vegyigyár részvényei – 1909), viszont ezen keresztül a bank többnyire megszerezhetette a letéti üzletek monopóliumát az adott részvénytársaságnál. A nem hagyományos, vállalkozói banki magatartással tehát gyakorlatilag a hagyományos üzletágait erősítette a bank.

Bankok és ipari részvénytársaságok intézményi összefonódottságát két szempontból elemzik a gazdaságtörténészek, vizsgálják a bank tulajdonosként való megjelenését a vállalatban (tulajdonosi ~), illetve a bank vezetőségének megjelenését a vállalat felügyelő bizottságában és igazgatóságában (személyi ~). Egy bank ipari szerepvállalásának növekedését az értékpapírtárca növekedésén szokás lemérni, holott – mutat rá Tomka – az értékpapírtárca nem csak ipari részvényeket tartalmaz, az ipari részvényeknél jóval nagyobb számban voltak jelen állampapírok, záloglevelek, de még vasúti részvénytársaságok értékpapírjai is. (4.11. táblázat, 124.) Megerősítve a PMKB alapítási és kibocsátási üzletágának elemzésénél mondottakat Tomka azon a véleményen van, hogy a bank ipari részvényeket nem elsősorban befektetési céllal vásárolt, hanem hogy a vállalat letéti üzleteit biztosítsa a maga számára. Az ez irányba tett lépések a vizsgált húsz évben erősödtek ugyan, de még így is alacsony szinten maradtak.

A két szektor személyi összefonódása (*interlocking directorates*) már a kortársak fantáziáját is megindította, s ennek történeti kutatása ma sem csak a gazdaságtörténészek felségterülete, be-bemerészkednek oda társadalomtörténészek is a gazdasági elitkutatások apropóján. Gazdaságtörténészek számára a vizsgálat jellemzően az összefonódás létrejöttének okára, céljára irányul, s azt a két fő elmélet alapján vagy a bank iparvállalat felett gyakorolt kontrolljának (kontroll elmélet) vagy a vállalatról szükséges állandó információ megszerzési formájának (információ elmélet) tekintik, vagyis mindkét esetben a bank érdekeit érvényesítő eszköznek. Tomka szerint a kapcsolat nem magyarázható csupán e két funkcióval (ellenőrzés, megfigyelés/monitoring), többféle funkciót is betölthetett a személyi kapcsolat, s nem feltétlenül jelentett egyet a bank dominanciájával. Nehezen kvantifikálható, hogy a személyes jelenlét egy vállalat vezető testületében milyen befolyást biztosíthatott a banknak, hiszen ezt sok tényező meghatározhatta. Függett például attól, hogy a bank milyen tulajdonrészrel volt jelen az adott vállalatban, vagy milyen beosztású, presztízsű képviselői ültek az adott grémiumban. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy egy-egy bankvezér az esetenként igen nagyszámú pozíciója mellett milyen mértékig volt képes saját hitelintézete mellett más vállalatok üzleti életében is tájékozódni, a műszaki kérdésekben felmerülő inkompetenciáról már nem is

szólva. A kérdés összetettségét találóan szemlélteti a szerző, amikor – az esettanulmány módszerének előnyét kiaknázva – részletesen bemutatja a PMKB magatartását és szerepét a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű 1909-es alaptőke-emelési kísérletében, illetve a Hungária Műtrágyagyár részére végrehajtott 1910-es részvényvásárlásban.

A bankok és iparvállalatok viszonyának bemutatásában a két szféra lehetséges érintkezési pontjainak vizsgálata mellett a szerző a piaci verseny hatását sem mulasztja el figyelembe venni. Rámutat arra, hogy a századforduló magyar hiteléletét kevésbé jellemezte a hitelügy centralizáltsága, s a bankok közötti versenyt – főleg a nagyobb – vállalatok könnyen kihasználhatták. Ennek kedvezett az a tendencia is, hogy a kockázatos üzletnek számító, tartós tőkelekötéssel járó ipari befektetéseket rendszerint több bank közösen hajtotta végre.

Az esettanulmány eredményei szerint tehát (1.) nem mutat semmi arra, hogy a PMKB meghatározó szerepet töltött volna be az ország iparosodásának előmozdításában, illetve (2.), hogy a vele üzleti kapcsolatba került ipari részvénytársaságokkal szemben az irányító szerepében működhetett volna. A 4. fejezettel gyakorlatilag a célul tűzött két szempont vizsgálata befejeződött, s az ezt követő fejezetek további – a banktörténész számára releváns – vizsgálati szempontokat vetnek fel.

Az 5. fejezetben a bankokban felhalmozódó tőke forrásának kérdését járja körül a szerző (*Az ipari hitelek és befektetések forrásai*): milyen formában gyűjtött egy bank tőkét (alaptőke, takarékbetét, folyószámla, stb.), hogyan aránylottak az iparvállalatok betétei a bank által nekik nyújtott hitelekhez (a bank hitelezett inkább a vállalatnak, vagy fordítva), illetve a bankok tőkegyűjtésében milyen szerepet játszott a külföldi tőke.

A 6. fejezet a bankok ipari szerepvállalásában fellelhető szempontok kérdését veti fel (*A bankok üzletpolitikájának ágazati jellemzői*): mi alapján választottak két vállalat között, egyáltalán volt-e választási lehetőségük, vagy mit mérlegeltek egy kínálkozó befektetés esetében, specializálódtak-e esetleg adott iparágakra vagy akár a gazdaság más ágazataira. A kérdés vizsgálatakor Tomka kitér a bankok nem ipari érdekeltségeire is, s a PMKB kapcsán bemutatja a banknak a vasúti és pénzügyi érdekeltségével kialakított kapcsolatának sajátosságait.

Végül a 7. fejezetben Tomka külön tárgyalja a bankok iparosításbeli szerepének kérdését (*Iparfejlesztő szerep és érdekkör: néhány következtetés*), bár a témát a bank-ipar kapcsolat formáinak részletes elemzésében már érintette. Az érdekeltség, érdekkör fogalmának tisztázása önmagában is megérdemli a bővebb kifejtést. Ezt az egyébként is nehezen definiálható, igen széles értelmezési körhöz kapcsolható fogalmat gyakran operacionalizálás nélkül használja a szakirodalom, Tomka is adós marad ugyan a pontosabb meghatározással,⁸ de a problémára határozottan rámutat. Ebben a fejezetben a legszembeűnőbb, hogy a szerző elemzései megállnak a banktörténész kérdésfeltevésénél. Az iparfejlesztő szerep tárgyalásakor éppen emiatt megelégszik annak leszögezésével, hogy a bankok az ipari konjunktúrának inkább kihasználói

⁸ A „jelentősebb részvénytulajdon és bank érdekérvényesítési képesség” nem tekinthető pontos meghatározásnak.

voltak, nem pedig az ipar elsősorú beruházói, sőt az ipar folyó tőkeigényeinek biztosításában sem volt döntő szerepük, főleg nem a legnagyobb iparvállalatoknál.

Számos olyan kérdéstről tesz említést a könyv, amelyre a recenzió nem térhet ki, ám a magyar banktörténet vonatkozásában lényegi információ, s egy egyetemi tankönyvben szükséges elemnek tekinthető.⁹ Az ismertetésben azt szerettem volna érzékelteni, hogy a szerző következetesen végig szem előtt tartja a bevezetőben feltett két szempontot, s tisztán vezeti le a források alapján rájuk adható válaszokat, kitérve néhány kapcsolódó banktörténeti kérdésre is. Az utóbbiaknál néhol tapasztalt kifejtetlenség nem is tekinthető igazán a könyv hiányosságának, hiszen ezekről újabb könyveket lehetne írni. Tomka Béla könyve alapmunka a magyar gazdaságtörténészek számára, alapkérdéseket vet fel és válaszol meg. Reméljük, a Kövér György és Pogány Ágnes által szerkesztett *Vállalkozástörténeti tanulmányok* sorozat még sok hasonló értékes darabbal lepi meg az érdeklődőket.

Tomka könyve egyetemi tankönyvként is megállja a helyét, hiszen a gazdaságtörténet alapkérdéseinek kifejtése közben jó néhány alapfogalom használatába is bevezeti olvasóját, méghozzá emészthető formában, s használható terjedelemben. Talán néhol kicsit nagyvonalúan bánik a gazdasági kifejezések kifejtésével, ezen segíthetett volna egy szószeret a könyv végén. Az egyetemi hallgatóság sokat tanulhat a kutatási célok felállításából, a források számbavételéből, a hazai és nemzetközi szakirodalom alapos áttekintéséből, az esettanulmány módszerének használatából. Ugyancsak a könyv értékét növeli a szövegbe foglalt táblázatok adatgazdagsága, a függelék pedig a kutató kollégák számára jelenthet külön csemegét a könyv végén.

Dicsérni kell a könyv terjedelmes bibliográfiai jegyzékét, a közel 50 oldalas angol nyelvű összefoglalót, s a jegyzetelés lap alji, s ezáltal könnyebben áttekinthető változatát. Meg kell emlékeznünk továbbá a kiadásban fellelhető viszonylag kevés sajtóhibáról, ugyanakkor az olvasó öröme nem lehet felhőtlen, hiszen a könyv címében szarvashiba éktelenkedik. A címben éppen azt a szót ferdítették, s rejtették el a könyvet kézbevevő elől, amely a bank-ipar viszony kutatásának kulcsfogalma, így lett az *érdekeltség*ből *érdek*.

Írta: Klement Judit

⁹ Pl. takarékpénztárak helyzete, folyószámlahitelek előtérbe kerülése, szimultán alapítási rendszer, rövid lejáratú hitelek relatív rövidege, two board system stb.

Sonkoly Gábor: Erdély városai a XVIII–XIX. században.

L'Harmattan-Atelier, Budapest, 2001.

Sonkoly Gábor könyve két szempontból is merész vállalkozásnak tekinthető. Merész vállalkozás azért, mert egy eddig szinte teljesen feltáratlan kérdést, Erdély 18–19. századi urbanizációját tűzte kutatása céljául, amihez nem állt rendelkezésére elegendő szakirodalom. Egyes városok történetéről ugyan akadt – nem nagy számú, és igen eltérő színvonalú – feldolgozás, de ezek, mivel elsősorban a belső, lokális eseményekre koncentráltak, kevés támpontot adtak az urbanizáció, a városodás folyamatának vizsgálatához. Az erdélyi városfejlődés folyamatára vonatkozóan csak néhány, inkább a megsejtés szintjén mozgó és nem alap kutatásokra támaszkodó megállapítás és elemzés szolgálhatott kiindulópontul. Jóval több segítséget és ösztönzést jelentett számára a nemzetközi, elsősorban angolszász és francia várostörténeti irodalom imponálóan széleskörű ismerete. E munkák – nemcsak az átfogó, szintetizáló monográfiák, hanem számos, egy-egy régióra korlátozódó tanulmány – egyrészt módszertani útmutatással szolgáltak, másrészt lehetővé tették számára az erdélyi urbanizációnak európai kontextusba helyezését. Emellett a nemzetközi szakirodalom új irányzatairól, új kérdésfeltevéseiről és következtetéseiről adott lényegretörő áttekintése önmagában is nagyon értékes teljesítmény, amely kitűnően orientálhatja a magyar várostörténészeket.

Legalább ennyire merésznek tekintem azt, hogy szembeszegülve a divattal, amely a narrációt, a percepciót, a nagy rendszerek vizsgálata helyett a mikrotörténeti megközelítést tartja az egyedül üdvözítőnek, visszanyúlt a sokak által elavultnak ítélt kvantifikáló, matematikai módszerekhez. Kétségtelen, hogy a nagy elvárásokat – a történelem objektív feltárását, a folyamatok törvényszerűségének kimutatását – e módszer nem elégítette ki, a kezdeti mámort, hogy a kemény tények és egzakt módszerek lehetővé teszik a törvényszerűségek, a történeti valóság megismerését, még hívei és művelői körében is csalódás váltotta fel. Ma már, mint a szerző is leszögezi, a matematikai módszerek alkalmazásának hívei pontosan tudják, hogy e megközelítésnek elsősorban az alap kutatásokban van helye, hogy csak a vizsgálat első lépésének tekinthető, mely megbízható keretet ad a további – más módszerű, más forrásbázison nyugvó – kutatások számára. Nem végső igazságok várhatók tőlük, hanem új kérdéseket és szempontokat vetnek fel, ugyanakkor – mint a jelen esetben is – alapul szolgálnak az egyes városok jellegének, szerepének jobb megítéléséhez, és ezáltal összehasonlító vizsgálatukhoz.

Sonkoly Gábor az első kvantifikációs kísérletek tapasztalatai, valamint a történettudomány újabb irányzatainak, módszereinek ismeretében sokkal óvatosabban bánik a matematikai módszerekkel, mint néhány évtizeddel ezelőtti elődei. Elsősorban azért, mert nem vár csodát ezektől az eljárásoktól. Ebből következően a vizsgálat egyes szakaszainak eredményeit némi szkepszissel fogadja el, érvényüket új mutatók, jellemzők bevonásával teszteli, és mindig hangsúlyozza, hogy az elért eredmények vagy kétségek új forrásbázison, más módszerű elemzéssel igazolhatók, illetve válaszolhatók meg. Ugyanakkor – joggal – meg van győződve arról, hogy

eredményei, következtetései megbízható keretül, kiindulópontul szolgálnak az általa felvázolt kép árnyalásához, pontosításához. Előadásmódja is más, mint az elődöké, akik úgy vélték, hogy a táblázatok, görbék, grafikonok önmagukért beszélnek, ezért a módszertani kérdéseket nem magyarázták meg kellően, az elemzést rövidre fogták és csak a következtetéseket – gyakran megdönthetetlen igazságként – tálták részletebben.

Sonkoly ugyanis nagyon világosan, közérthetően magyarázza meg az alkalmazott módszerek célját és lényegét, annyira világosan, hogy még a matematika szótól irtózók is könnyen megérthetik. Szinte szellemi kaland a kötet elolvasása, mert a szerző bevezet a kutatás folyamatába. Feltárja az egyes szakaszokban, az egy-, két- és többszemponútú vizsgálat során elért eredményekkel szemben táplált kétségeit, még olyan esetekben is, amikor, mint például az első és második szakaszban az egy- és két szemponútú megközelítés csaknem azonos eredményre vezetett. (Sokan a két megközelítés eredményeinek hasonlósága alapján megnyugodva már ekkor lezárták volna a kutatást.)

A kötet ilyen felépítése rákényszeríti az olvasót, hogy maga is végiggondolja a szerző lépéseit, s a függelékben szereplő táblázatok gazdag adatanyagára támaszkodva elfogadja azokat, vagy megfogalmazza saját kétségeit, kérdéseit. Nem hagyja, hogy az olvasó egyszerűen tudomásul vegye megállapításait, egyszerűen rábólintson következtetéseire. A kutató kétségeinek az olvasó elé tárása, újszerű megállapításai vitát provokálhatnak, s ezáltal új, vagy további vizsgálatokra ösztönöznek. S ennél nagyobb érdeme nem is lehet egy könyvnek.

De miről is szól a munka? Sonkoly Erdély urbanizációját, városállományát, hálózatát a rank-size – magyarul sorrend-mérték – eloszlás alapján vizsgálja. E sokat vitatott módszer a városok népességszám szerinti rangsorában (illetve az ezt bemutató görbe formájában) mutatkozó bizonyos törvényszerűségek alapján von le következtetéseket egy-egy régió vagy ország urbanizációjának jellegéről. E módszert, kezdeti elismertsége után sokan vitatták, részben azért, mert a modern amerikai urbanizációs folyamatokon alapuló modelljét nem tekintették érvényesnek a történeti városokra, részben, mert a városi kritériumok közül kizárólag a népességkoncentráción alapul, azaz a népességszámot veszi figyelembe. Ráadásul csak nagy számú város esetén hatékony, kérdéses volt tehát, hogy e módszer Erdély kevés számú egységből álló városállományára alkalmazható-e. Az eredmény Sonkolyt igazolta, annál is inkább, mert a szerző nem annyira az ideális eloszlás, a klasszikus modell megvalósulását kereste, hanem a módszert arra használta, hogy kiküszöbölje a nagy-közép és kisvárosok népességszám küszöbének megítélésénél a szubjektív megközelítést. A különböző várostípusok elhatárolásához a görbe töréspontjai kétségtelenül objektív fogódzót adtak, ami megalapozottabbá tette az európai összehasonlítást, hiszen egy régiót, egy meghatározott városhálózatot, városrendszert vizsgálva nem az európai minta mechanikus átvétele, hanem a vizsgált régió belső jellegzetességei, az adott városhierarchián belüli arányok a meghatározóak. E szempontból kiindulva kívánatos lett volna, hogy a városi minimális népességi küszöbérték meghatározásánál se a nemzetközileg elfogadott irányszámokat fogadja el, hanem figyelembe

vegye az erdélyi települések átlagos népességszámát, ami megbízhatóbb kiindulópontul szolgálhatott volna.

A rank-size módszer elsősorban a népességszámon alapuló várostípusok meghatározására bizonyult kiválóan alkalmasnak. Kevésbé meggyőző, nem elég dokumentált számomra a szerzőnek a görbe elemzéséből leszűrt azon megállapítása, miszerint az erdélyi városok nem alkottak integrált városrendszert. Igaz, hogy maga Sonkoly is felveti, hogy e tételt más jellegű, a városok közötti kapcsolatokra fényt derítő vizsgálatokkal kellene ellenőrizni. Nem is az integrátlanság tényét vitatom, inkább azt hiányolom, hogy a szerző nem villantja fel annak lehetőségét, hogy a különböző területen fekvő városok esetleg más városrendszerekhez integrálódhattak. Hiszen a városközi összeköttetésekben ekkor domináló gazdasági kapcsolatokat a közigazgatási határok kevésbé befolyásolták. Természetesen ezt a feltételezést is csak a további vizsgálatok igazolhatják, vagy vethetik el.

A szerző másfél évszázadon keresztül, a 18. század elejétől a 19. század közepéig követi nyomon az erdélyi urbanizáció folyamatát. Fő forrásai a 18. század eleji, eléggé bizonytalan pontosságú országos összeírások, az 1750. évi erdélyi adóösszeírás, valamint az 1786. 1850. és 1857. évi népszámlálások. A különböző típusú források némileg eltérő adatbázisát invenciózusan és körültekintően teszi kompatibilissé, az 1786 és 1850–1857 közötti több, mint fél évszázados hézag azonban lehetetlenné teszi a 19. század első felében lezajló folyamatok nyomon követését.

Sonkoly – sok más kutatótól eltérően – a rank-size vizsgálatot három szakaszban végezte el: először – az általánosan elfogadott gyakorlat szerint – csak bizonyos népességszámot elért településeket vont be a vizsgálatba, második lépésként jogállásukat, azaz a kortársi – és tegyük hozzá, egyes történelmi – megítélés fontos attribútumát is hozzáillesztette a népességszámhoz, majd a központiség ismérveit, a történelmi városdefiníció kritériumait (már amelyekre forrásai adatokat tartalmaztak) számszerűsítve vonta be a vizsgálatba. A szempontok bővülése természetesen bizonyos módosulást okozott az eredményekben, különösen a történelmi városfogalom figyelembevételével, ami erősen csökkentette a városok számát. Az adatok mind három szakaszban nagyjából egybehangzóan azt mutatták, hogy a 18. század második felében a városok számának növekedése, az urbanizáció gyorsabb ütemű volt, mint a 19. század elején. E meglepő eredmény – amit az 1786. és 1850/57. évi városállomány nagyfokú egyezése kétségtelenül igazolni látszik – talán bizonyos mértékig annak is tulajdonítható, hogy az 1786 és 1850 közötti időszakról nem rendelkezett adatokkal: elképzelhető, hogy a 18. század végi fellendülés tovább folytatódott és a megtorpanás később következett be. Ez azonban adatok hiányában csak a recenzens spekulációjának tekinthető.

A nagy-, közép- és kisvárosok aránya mindkét században megegyezett. Inkább térbeli eloszlásukban mutatkozik jelentős különbség: a szász városok 18. század eleji dominanciája a század végére csökken, kialakulnak Észak-Erdély, kisebb mértékben a Székelyföld korábban városhiányos területein is a városok. A városok állománya nem módosult jelentős mértékben, változás elsősorban a városok hierarchiájában mutatkozik, és – Európa más területeihez hasonlóan – a kisvárosok

számszerű növekedése a legerőteljesebb. Az Erdély urbanizációjáról alkotott kép tehát alapjában meggyőző.

Az eddig ismertett vizsgálatok során, azok logikájának megfelelően az erdélyi városok, mint a hálózat részei, kissé arctalanul szerepelnek, noha főbb jellemzőiket a szerző ismerteti. A kötet utolsó, Kolozsvárról szóló, különösen érdekes fejezetében Sonkoly Gábor bebizonyítja, hogy nemcsak a kvantifikációs módszerek invenciózus alkalmazásának és ezek alapos és sokoldalú elemzésének mestere, hanem a társadalomtörténeti elemzésben és a narrációban éppoly otthonos. Talán csak a kis és nagy haza kérdésére vonatkozó fejtegetései nem tűnnek eléggé megalapozottnak, dokumentálnak: nyilván rövidegsége miatt, hiszen e probléma egy alapos külön tanulmányt érdemelne.

Sonkoly Gábor könyve meggyőző új eredményeket tartalmazó és módszertanilag is rendkívül tanulságos munka, amely nemcsak a várostörténészek, vagy Erdély története iránt érdeklődők, de minden, a szellemi kihívásokra fogékony történész érdeklődésére számot tarthat.

Írta: Bácskai Vera